

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ

Музей історії міста Києва

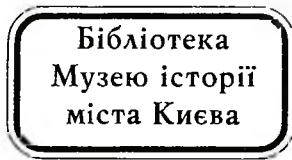
КИЇВ І КИЯНИ

матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Київ
Видавництво «КИЙ»
2006

ББК 63.6
К 38

Збірник тез та доповідей учасників науково-практичної
конференції, що відбулася в Музеї історії міста Києва
21 грудня 2006 року
Випуск 6

К $\frac{1805080000-8}{8825-2006}$ Без оголош.

ISBN 966-8825-17-9

Ольга МЕЛЬНИК,

старший науковий співробітник

Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

КИЇВСЬКІ АДРЕСИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ РОКІВ (1886—1894)

Серед блискучої плеяди видатних діячів, життя та діяльність яких були пов'язані з Києвом, чільне місце належить Михайлові Грушевському. Його ім'ям названо одну з головних міських магістралей. Однак з-поміж усіх київських вулиць особливого значення у житті Великого Українця все ж набула Володимирська. Тут, у стінах університету розпочався його науковий поступ, а майже через півстоліття у конференц-залі Всеукраїнської академії наук (№ 55) відбувалася панахида по ньому. Між цими двома адресами на символічному Володимирському шляху М. Грушевського — приміщення Українського клубу (№ 42) та книгарні «Літературно-наукового вістника» (№ 28), будинки Української Центральної Ради (№ 57) та Історичної секції ВУАН (№ 35). Водночас, зважаючи на насичене подіями життя вченого, різноманітність його наукових та громадських інтересів, надзвичайно широке коло спілкування, перелік київських адрес М. Грушевського обчислюється багатьма десятками, і, мабуть, нескоро буде остаточно завершеним. Проте, найбільш знаною серед киян адресою М. Грушевського залишається будинок на вулиці Паньківській, 9. Саме тут 9 листопада 2006 р. урочисто відкрито експозицію Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. Разом з експозиційною діяльністю науковці музею одним зі своїх першочергових завдань вважають якнайповніше з'ясувати місця, пов'язані з перебуванням видатного історика в нашому місті, і в перспективі видати присвячений цьому путівник. У даній публікації, не претендуючи на вичерпність зазначеної тематики, спробуємо систематизувати ті адреси М. Грушевського, що стосуються періоду його навчання в університеті.

Не будучи киянином за походженням, хоч із Київщиною був пов'язаний генетично, М. Грушевський з юнацьких років

марив стародавнім містом. У селі Лісники* під Києвом минули дитячі роки його батька Сергія Федоровича — випускника Київської духовної академії, відомого освітянина. Мати, Глафіра Захаріївна Оппокова походила із священничої родини з Південно-Західної Київщини. Як зазначав сам Михайло Сергіївич, тут, у селі Сестринівці**, під час традиційних поїздок до свого діда Захарія Іоанновича Оппокова почало пробуджуватися у ньому захоплення Україною, «що малювалася [...] в ареолі далекої «вітчини», і контрастом чужоплемінної й чужомовної «чужини»¹. Перші зустрічі з Києвом під час подорожей з батьками до Сестринівки дитяча пам'ять Михайла не зафіксувала. Проте у 1876 р. десятирічний хлопець уже переповнений враженнями — він у захваті від українського села, від стародавнього Києва, від людей, з якими довелося бачитись².

Під час навчання у Тифліській гімназії, перебуваючи на літніх канікулах у батьків у Владикавказі, він захоплено прислухався до розповідей тамтешнього лікаря Кобилянського (колишнього співака хору Лисенка) про Київ 1870-х рр. Напружене внутрішнє життя юнака різко контрастувало з буденними реаліями, в яких воно оберталось. «В гадках своїх я облітав цілий світ,— писав він пізніше,— але навколо мене стояли сірі, як мури в'язниці, стіни гімназійного подвір'я, паркан владикавказької садиби, і за ними тощі запорошені тополі бульварчика «Московської вулиці»³.

Визначальний вплив на формування зацікавлень гімназиста Грушевського мало знайомство з новозаснованим журналом «Киевская старина», який передплатив для нього батько. Фундатором і першим редактором цього видання був колишній начальник Сергія Федоровича по службі в Холмі Феофан Лебе-

* Тепер с. Лісники Києво-Святошинського р-ну Київської обл.

** Тепер с. Сестринівка Козятинського р-ну Вінницької обл.

¹ Грушевський М. Автобіографія, 1906 р./Великий Українець.— К., 1992.— С. 198.

² Про перебування М. Грушевського у Сестринівці, його родину, представники якої підтримували юнака, зокрема й під час навчання в університеті, докладно див.: Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син...— К.: Київ, 2006.

³ Грушевський М. Спомини/Публікація та примітки С. Білоконя//Київ.— 1988.— № 12.— С. 129.

динцев, дружина якого була хрещеною матір'ю Михайла. Юнак з насолодою вчитувався в публікації В. Антоновича, М. Костомарова, М. Лескова, які поглиблювали його симпатії до української старовини, давали уявлення про тогочасний стан українського руху. З часом М. Грушевський назве «Киевскую старину» школою громадського й національного виховання, а її авторів — своїми заочними вчителями. Десь у середині 1883 р. разом з журналом Михайло отримав каталог київської книгарні Л. Ільницького, яка фактично відіграла роль агента з розповсюдження книг київської української громади. Зі згоди батька юнак почав виписувати з Києва книжки П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького та інших. У виданні «Повесті» Ю. Федьковича він натрапив на передмову М. Драгоманова — перше писання видатного українського діяча, яке прочитав Михайло. «Можу про себе сказати, що сі слова *«Книгарня Л. В. Ільницького»* або й просто *«Л. В. Ільницький»* довгі часи змушували приємно битися моє серце», — згадував історик⁴. На сьогодні відомо, що ця невеличка книгарня містилася в одному з будинків на Думській площі, проте з'ясувати її точну адресу поки що не вдалося. У 1885 р., опинившись у Києві під час чергової подорожі до Сестринівки і скориставшись рекомендаціями Кобилянського, Михайло шукав, поки що невдало, знайомств в українському середовищі. Але головним надбанням цієї поїздки вважав те, що вивіз, скільки міг знайти, українських друкованих новинок.

Так, з коротких переїздів через Київ до Сестринівки, з випадкових зустрічей та чужих спогадів, а головне — з книжок поставав для М. Грушевського образ міста, що видавалося йому огнищем української наукової і літературної праці, куди він мріяв якнайскоріше потрапити. Саме тому М. Грушевський обрав місцем навчання Університет св. Володимира, на історико-філологічний факультет якого він був зарахований у 1886 р. Проте дійсність виявилася дещо іншою і не виправдовувала вибудованих юнацькою уявою сподівань. Два роки перед тим, після студентських заворушень, заняття в університеті було тимчасо-

⁴ Там само.— С. 124.

во припинено і запроваджено новий статут, який фактично скасовував традиційну університетську автономію, впроваджував обов'язкову програму гуманітарних студій, де переважали класичні дисципліни. Навчання було малоцікавим, монотонним, стомлюючим і не спонукало до творчого пошуку.

Самостійне київське життя Михайло розпочав майже двадцятирічним, важко переживши історію з викраденням матурисками випускних тем, що сталася під час іспитів у Тифліській гімназії. Внаслідок цього випадку М. Грушевський, кращий випускник свого року, був позбавлений золотої медалі. Через багато років він писав: *«Я незвичайно глибоко, підвищено-вразливо відчув сю катастрофу і всі зв'язані з нею моральні пониження. От куди заводить амбіція. Коли б я жив сто літ раніш, я пішов би був в монастир, на твердий послух, і викликав би подив нічними стояннями і безнастанними молитвами. Тепер я наложив на себе не меншу аскетичну дисципліну — але проходив її на філологічному факультеті Київського університету»⁵.*

Спочатку студент Грушевський оселився в Києві у свого дядька, рідного брата матері, Захарія Оппокова, який служив у Володимирському кадетському корпусі (тепер — Повітрофлотський пр., 6***) на посаді вихователя та викладача російської мови і літератури. Незважаючи на добрі взаємини із Захарієм Захарійовичем та його родиною, Михайло відчував себе відірваним від світу і фактично замкненим у мурах кадетського корпусу. Він згадував: *«Кадетський корпус був за містом, трамваїв в Києві ще не було; щоб здибати візника, треба було йти на двірець, добрий кільометр дороги — ще до того цілком недогідної дороги, через шини залізниць тощо. Правда, хоч батько і наставляв на тім, щоб я їздив, я вважав се не допустимою для себе марнотратністю, і ходив пішо, витренірувався так, що дорога від корпусу до університету брала у мене тільки півгодини — а було то добрих 3 кільометри. Але зробити таких два кінці можна було без натуги, — але вибратися до міста*

⁵ Грушевський М. Як я був колись белетристом?//Михайло Грушевський: Із літературної спадщини.— Нью-Йорк; Київ, 2000.— С. 131.

*** У тексті статті вказано сучасну адресу лише тих будинків, що збереглися до нашого часу.

вдруге того самого дня — се вже було тяженько, особливо в негідь або зимою»⁶. Проживши тут майже півтора роки, Михайло переконав батька, що йому краще винайняти квартиру в місті.

Він перебрався в будинок неподалік від університету. Визначити точну адресу цього помешкання доволі складно. Недовго і приблизно в цей самий час листи для М. Грушевського надходили на вулицю Володимирську, 8⁷. Зі спогадів самого історика відомо, що будинок розташовувався у так званому Латинському кварталі, тобто на «Новом строении». Двокімнатне помешкання було у мезоніні невеличкого флігелька. Михайло винайняв його у спілці зі своїм товаришем студентом А. Тростниковим. М. Грушевський займав одну з кімнат з вікном у садок. Тут він прожив один семестр і на початку листопада 1888 р. переїхав до свого дядька, протоієрея Михайла Златоверховникова, чоловіка рідної сестри матері Павлини Захаріївни. Златоверховникови мали помешкання у Першій київській гімназії (тепер — бул. Шевченка, 14), де Михайло Данилович викладав Закон Божий. Вони виділили своєму племінникові ізольовану кімнату з окремим входом і видом на Старий Город.

На перших курсах університету М. Грушевський увесь свій час віддавав вивченню програмних предметів, особливу увагу надаючи семінарам професорів В. Антоновича з давньої російської історії та Ф. Фортинського із загальної історії. Він цілком свідомо сповідував замкнений спосіб життя: *«Я знав, що ті мої пильні заняття, мої аскетичні крайності, моя пунктуальність в виконувannya нових університетських приписів викликають хибні толкування, підозри в кар'єризмі, молчальності і т. д. Я вважав се для себе моральною школою»*⁸. Зосереджений на власних переживаннях, він не шукав гамірного товариства і для своїх

⁶ Грушевський М. Спомини/Публікація та вступна стаття М. Магунь//Український історик.— 2002.— № 1-4.— С. 145-146.

⁷ Будинок під таким номером не належав до Латинського кварталу, тому можливо, що за умови невирішеності питання про термін оренди М. Грушевським нової квартири це була лише адреса для листування або йдеться про Нижньо-Володимирську вулицю.

⁸ Грушевський М. Як я був колись белетристом?//Михайло Грушевський: Із літературної спадщини.— Нью-Йорк; Київ, 2000.— С. 131.

ровесників залишався загадкою. Як згадував сам учений, його студентські роки минули «*під тиском «аскетичного ригоризму» і підвищеної релігійності*»⁹. Під покровом київських храмів двадцятирічний студент намагався «умертвити» свої амбіції, виховати у собі смиренність і покірність долі, сподіваючись на Промисел Божий. Згідно зі щоденниковими записами, найулюбленішим місцем душевного спочинку був для нього Михайлівський собор. Сюди, «до Варвари», він поспішав ледь не щодня. Віра дала йому можливість знайти свій християнський ідеал і внутрішні сили для його поширення. 1 листопада 1888 р. М. Грушевський записав у щоденнику: «[...] *так хочеця правди, так хочеця праці, не слави, не втіхи, а тільки пройти б свій вік сином правди і в сяєві правди нарешті втопитись в тім моім безкраїм*»¹⁰.

Звичайно, що за студентських та магістратурних років осередком тяжіння для М. Грушевського залишався університет: життя оберталось навколо тутешніх аудиторій, архіву й бібліотеки (тепер — вул. Володимирська, 60). Проте не менш визначальними для його подальшої долі стали ще кілька київських адрес, з-поміж яких будинок Володимира Антоновича на розі Жилианської та Кузнечної вулиць. Тут гостинний господар збирав своїх учнів для своєрідних наукових нарад, які швидко перетворювалися на дискусії з тогочасних проблем громадського життя. Після жвавих розмов гості переходили до їдальні, де сідали за добре відомим для постійних відвідувачів круглим столом. «*Господарь здебільшого не сидів на місці, а обходив гостей круг стола, частував, кожному знаходив сказати щось інтересне, дати раду і вказівку щодо якоїсь праці — наукової чи громадської, а разом слідкував за загальною розмовою, яка за столом точилася, кидаючи своє влучне слово, що звичайно освітлювало ситуацію*»¹¹. М. Грушевського не одразу допустили на ці довірені товариські зібрання, оскільки, особливо в перші

⁹ Цит. за: *Зашкільняк А. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Упор. А. Зашкільняк. — К., 1997. — С. 224.*

¹⁰ Там само. — С. 226.

¹¹ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Варшава, 1932. — Частина перша. — С. 171.

роки навчання, він не виявляв відкрито своїх симпатій до українства, а обережний провідник Старої громади пильно приглядався до свого здібного учня. Проте приблизно з кінця 1888 р. М. Грушевський не лише брав участь у таких товариських зібраннях, а й мало не щодня приходив до свого вчителя для приватного спілкування.

Доводилося М. Грушевському бувати запрошеним і до іншого свого наставника, видатного історіографа професора Володимира Іконникова, який згодом стане опонентом його магістерської дисертації. Він мешкав за адресою вул. Гімназична (тепер — Леонтовича), 7. Проте запрошення ці були поодинокими, а зустрічі — цілком офіційними.

«Хрещеним батьком» М. Грушевського у науці судилося стати саме В. Антоновичу. Під його керівництвом у 1887 р. він розпочав своє перше самостійне дослідження «Южнорусские господарские замки в половине XVI века», що було друковане в «Известиях Киевского университета» 1890 р. Багато часу відбирали пошуки молодого науковця в Київському Центральному архіві, адже головним правилом у дослідницькій праці представників школи В. Антоновича було використання архівних джерел¹². На третьому курсі на пропозицію свого наставника М. Грушевський береться за дослідження «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века», що стало його випускною роботою. 25 вересня 1890 р. М. Грушевський одержав диплом Київського університету. Наступного дня у помешканні В. Антоновича відбулася розмова, яка спонукала молодого історика вступати до магістерії. Він одразу почав активну роботу по збору матеріалів для магістерської дисертації «Барское староство (XV–XVIII ст.)», тему якої також запропонував В. Антонович.

Університетський диплом додавав упевненості і ніби відкривав шлях до справжнього дорослого життя. Зберігаючи сімейні цінності, Михайло Сергійович, як і раніше, підтримує тісні стосунки зі своїми київськими родичами — Златоверховниковими та Оппоковими. До останніх він заходив уже на нове помешкання на вул. Маріїнсько-Благовіщенській (тепер — вул. Сакса-

¹² Ситник О. Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика//Український історик.— 1991–1992.— № 3–4; 1–4.— С. 169–177.

гангського), 74-6. Однак, дотримуючись цих родинних традицій, М. Грушевський намагається зберегти свою незалежність. Він вперше отримав, хоч і незначний, але власний заробіток за продаж у книгарні М. Оглобина на Хрещатику, 33 своєї книги «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века»¹³. 22 грудня 1891 р. Михайло занотував у щоденнику: *«Тільки мене кучать думки з поводу моїх грошей; не знаю, що воно буде з того, я тільки хотів би визволити свою свободу»*¹⁴.

Спираючись на щоденник М. Грушевського, можна стверджувати, що ще до початку випускних іспитів він змінив своє помешкання. 2 жовтня 1890 р. Михайло занотував, *«що з того пішов од Злотоверховникових, щоб їм не було якої напасти од нового директора»*¹⁵. Він зупинився в одній з кімнат у помешканні свого приятеля Леоніда Добровольського, з яким він зблизився під час підготовки до випускних іспитів за курс університету. У 1926 р. у своїй доповіді з нагоди 60-річчя М. Грушевського цей колишній товариш видатного вченого по навчанням згадував: *«Я якось зайшов до М[ихайла] С[ергійовича] у відведену йому тимчасово у моїй квартирі кімнату і мимоволі був вражений побаченим видовищем. М[ихайло] С[ергійович] закінчував свою першу велику, нагороджену невдовзі золотою медаллю, роботу про Київську землю. У стані майже повного фізичного виснаження і все ж, не бажаючи перервати свої заняття хоч б на хвилини, він у час моєї появи лежав на підлозі і у такому положенні щось не то писав, не то викреслював»*¹⁶. В архівних фондах зберігся лист сестри Михайла Сергійовича Ганни від 11 жовтня 1890 р., який вона адресувала йому на Маріїнсько-Благовіщенську вулицю, 8¹⁷. Залишається невизначеним, чи вказано в цьому випадку адресу Л. Добровольського, чи іншого знайомого М. Грушевського, який мав отримувати

¹³ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в.— К., 1891.

¹⁴ Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.)/Упор. А. Запкільняк. — К., 1997.— С. 145.

¹⁵ Там само.— С. 67.

¹⁶ Добровольський Л. Спогади про М. Грушевського/Публікація та вступна стаття В. Левченка//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 409.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАІАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 283, арк. 27.

кореспонденцію для нього. Подібна практика була поширеною. Так, серед архівних матеріалів зберігається поштівка Олександра Грушевського від 24 серпня 1894 р.¹⁸ та лист невстановленого кореспондента від 9 вересня 1894 р.¹⁹, адресовані М. Грушевському на вулицю Жандармську (Маріїнсько-Благовіщенську), 27. Співставляючи дати, можна припустити, що ця адреса була залишена М. Грушевським напередодні виїзду до Львова, куди він прибув 20 вересня 1894 р., на випадок, якщо листи не застануть його у Києві. Цікаво, що С. Ф. Грушевський задля упевненості, у тому, що його кореспонденції син обов'язково отримає, адресував їх просто на університет²⁰. Довелося побачити також поштівку від невстановленого кореспондента від 10 листопада 1891 р. з такою адресою: «В г. Киев. В Центральный Архив Университета Св. Владимира»²¹.

Після тривалих вакацій у Сестринівці та Владикавказі у лютому 1891 р. М. Грушевський повернувся до Києва вже на власне помешкання, знайдене для нього Л. Добровольським. Понад три роки перебував він під опікою вдови Білецької — *«провінційної польки, що переселилася до Київа, привела з собою корову і промишляла молоком, квартирантами й столовниками»*²². З хазяйкою Михайло Сергійович мав майже родинні взаємини. Так, він узяв на себе клопіт опікуватися похороном її доньки. Спочатку М. Грушевський винаймав кімнату в квартирі Білецької на вул. Нижньо-Володимирській, 25. У квітні 1892 р. власниця вирішила змінити своє помешкання. За відсутності квартиранта, який перебував у Сестринівці, перевезенням його речей на нове помешкання Білецька доручила опікуватися Л. Добровольському, якого вона сама й розшукала. Доповідаючи Михайлові Сергійовичу про те, як власниця раз у раз вимагає від нього по 2–3 рублі в рахунок квартплати, приятель Грушевського зауважував: *«Довольно энергичная, не смотря на хворость,*

¹⁸ Там само, спр. 280, арк. 28.

¹⁹ Там само, спр. 873, арк. 119.

²⁰ Там само, спр. 278, арк. 17, 40, 99.

²¹ Там само, спр. 873, арк. 72.

²² *Грушевський М.* Спомини/Публікація та вступна стаття *М. Магунь//* Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 150.

Ваша старушка!»²³. Повернувшись у серпні 1892 р. до Києва, професорський стипендіат знову опинився у «маєтностях» Білецької, тепер уже за адресою вул. Тарасівська, 1. Можна стверджувати, що нове помешкання йому припало до душі. Свої «дві хати» він впорядковував з особливою увагою: оббивав двері, встановлював меблі й купував посуд. 21 вересня 1892 р. Михайло Сергійович занотував у щоденнику: *«По обіді з бабун[єю] були в мене — міні було приємно показати своє хазяйство, а її подивитись»*²⁴. За спогадами Сергія Єфремова, це була чимала світлиця, заставлена полицями з книжками²⁵. Напевно відчуваючи особливі сентименти щодо свого помешкання на Тарасівській, Михайло Сергійович передав його «у спадок» своєму молодшому братові Олександрові, який готувався вступати до Київського університету²⁶.

22 травня 1894 р. М. Грушевський захистив дисертацію і здобув ступінь магістра російської історії. Зібрані ним для дисертації матеріали були видрукувані двома томами в сьомій частині «Архива Юго-Западной России» під назвою «Акты Барского староства», а невдовзі видані окремою книгою²⁷. Захист магістерської дисертації, який відбувався у великій залі університету, зібрав чимало публіки, пройшов з великим успіхом і завершився гучними оплесками. С. Єфремов так згадував про цю подію: *«Всі обставини якомсь направляли на урочистий лад, з нетерплячкою дожидалось початку церемонії. От нарешті довгою низкою потяглась учена колегія, зайняв за довгим столом місце факультет, опоненти засіли перед катедрою, показала і зна-йома, дорога нам невеличка постать «віновника сего торжества» в чорному сюртуці, теж незвичайна, урочиста. Давнім звичаєм на катедру найперше зійшов декан історично-філологічного факультету, голосний потім в літописах українства Флоринський [...]. Слідом за цим зайняв ка-*

²³ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 455, арк. 13.

²⁴ Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Упор. А. Зашкільняк. — К., 1997. — С. 189.

²⁵ Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. — 2003. — № 2. — С. 148.

²⁶ Грушевський М. Спомини / Публікація та вступна стаття М. Магунь // Український історик. — 2002. — № 1–4. — С. 150.

²⁷ Грушевський М. Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). — К., 1894.

тедру і сам диспутант [...]. Нарешті почав він говорити. Я до того чув його тільки на наших зібраннях, де він говорив по-українському і, по правді кажучи, зовсім не промовисто — тихо, затинаючись, підшукуючи відповідного слова. Тепер його голос гучно розносивсь по затихлій залі, мова лилась вільно і плавно. Він пояснював, чому взявся за розробку даної теми, говорив про царину своїх наукових інтересів, давав відповіді на уваги опонентів,— і він немов виростав на високій катедрі і, невважаючи на спе-ціяльну тему диспуту, зумів захопити слухачів. Диспут обернувся на жваву розмову...»

Увечері того самого дня молоді друзі новоявленого магістра влаштували на честь події гучний бенкет. Господиня будинку на Тарасівській, де мешкав Грушевський, надала для цього все своє помешкання разом з великим садом. Тут під деревами були сервіровані столи, а частина запрошених розмістилася просто на траві. Поміж гостей були Т. Рильський, І. Каманін, В. Щербина, К. Михайльчук, О. Черняхівський, В. Самійленко. Точилася жвава розмова, лунали промови, сміх і співи. Головні промовці — Володимир Антонович та Олександр Кониський наставляли свого учня на дальшу наукову і громадську працю²⁸.

Ця вечірка, фактично, стала проводами М. Грушевського до Львова. Зі щоденника самого історика відомо, що 2 жовтня 1891 р. під час відвідин свого учителя він мав розмову з К. Мельник-Антонович, де вперше було порушено питання, щоб М. Грушевський посів кафедру всесвітньої історії у Львівському університеті. Така пропозиція, безперечно, хвилювала й цікавила молодого вченого: «[...] надокучила вже міні та кафедра, все лізе в голову»²⁹. Відомо, що спочатку йшлося про переїзд до Львова на новостворену кафедру самого В. Антоновича, який, відмовившись, запропонував замість себе свого здібного учня. 11 квітня 1894 р. австро-угорський цісар підписав рескрипт, який номінував М. Грушевського звичайним професором загальної історії новоутвореної Кафедри всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи Львівського

²⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого.— Варшава, 1932.— Частина перша.— С. 182–184.

²⁹ Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.)/Упор. А. Зашкільняк.— К., 1997.— С. 150.

університету³⁰. Отже, у Києві на Тарасівській цю подію відзначали разом із захистом магістерської роботи.

Не можна обійти увагою ще одну з київських адрес М. Грушевського — будинок Олександра Кониського на Бібиковському бульварі, 36. Час і обставини знайомства М. Грушевського з його господарем достеменно не відомі. Найвірогідніше, їх познайомив В. Антонович. Сам О. Кониський у листі до М. Дикарева від 19 квітня 1894 р. повідомляв про затвердження М. Грушевського професором Львівського університету і писав, натякаючи на початок їхньої співпраці, що «дождався плодів з того, що року 1889 посіяв!»³¹. Своє помешкання — досить просторий особняк із садом напроти пам'ятника Бобринському — господар перетворив на справжній український клуб, де збиралося найближче коло його молодих однодумців. Олександр Якович мешкав окремо від родини і займав простору кімнату з вікном, що виходило на бульвар, і яка слугувала йому одночасно кабінетом, бібліотекою, вітальнею, спальнею та їдальнею. Вплив О. Кониського на формування громадянської позиції молодого М. Грушевського був визначальним. Олександр Якович виявився палким прихильником ідеї «спровадження» Михайла Сергієвича до Львова, оскільки справедливо вважав, що його діяльність сприятиме спільному розвитку громадського українського руху в обох розділених кордоном частинах України. Пізніше М. Грушевський назве О. Кониського найактивнішим з київських українців свого часу, який, не будучи теоретиком, передавав своїм однодумцям надзвичайну енергію. *«Він радо приймав усіх, говорив відверто — не побоючись, що його слова можуть бути перенесені, в перебільшеній і перекрученій формі до противних таборів. Великим атракціоном була його бібліотека, зложена головню з українських видань — російських і закордонних»*³². Олександр Якович згуртував навколо себе так званий «лампадний елемент» — гурток молоді, відомий як семі-

³⁰ Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції «Діла»)// Грушевський М. Твори: У 50 т.— Львів, 2002.— Т. 1.— С. 117–122.

³¹ Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський//Український історик.— 1984.— № 1–4.

³² Грушевський М. Спомини/Публікація та вступна стаття М. Магунь//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 138.

нарська громада, оскільки складався він переважно зі студентів Київської духовної семінарії, академії та університету. Він заохочував цю молодь до українознавчих студій і до написання літературних творів українською мовою. До цього товариства належали Т. Зіньківський, Т. Добрянський, С. Єфремов, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, І. Руденко, В. Самійленко та багато інших діячів українського руху. До того ж семінарська громада надала своєрідну «українську освіту» і представникам молодшого покоління родичів Михайла Сергійовича як по батьківській, так і по материнській лінії: Михайлові Оппокову, Маркові, Григорію Івановичу та Григорію Миколайовичу Грушевським.

Якщо О. Кониський був духовним батьком семінарської громади, то її організатором і душею став Лука Скочковський — колишній семінарист, псаломщик Йорданівської церкви на вул. Кирилівській, 76. Його будинок при церкві, який громадівці називали між собою Ельдорадо, став центром, де збиралися українці з духовних шкіл. У двох невеличких кімнатах точилися тривалі розмови й дискусії, проголошувалися доповіді. Цілком відданий інтересам громади, Лука Полікарпович був людиною скромною і небагатослівною, яка не надавалася на роль агітатора. Опинившись у колі громадівців, місце її провідника перебрав на себе М. Грушевський, який швидко перетворився, за його власним визначенням, на інструктора цього гуртка: він визначав теми і матеріали для рефератів, провадив їхнє обговорення. Одним з найважливіших проектів, що здійснювався в той час представниками семінарської громади, було укладання біографічного словника українських діячів. Автором цієї ідеї був В. Антонович, організатором роботи — О. Кониський, а фактичним її керівником у 1893–1894 рр. став М. Грушевський.

Власне помешкання Михайла Сергійовича в будинку на розі Тарасівської і Караваївської нерідко перетворювалося на місце зборів громадівців. Але, як це буває, найбільше до душі молодим людям припадали збори «на пленері» під час поїздок за місто. Як писав С. Єфремов, зазвичай вони збиралися на березі Дніпра у *«відомого свого часу Гороха, що держав човни, і незабаром два чи три човни, повні семінаристів і кількох старших людей, одчалило од Горохової пристані... Молодь весело гомоніла, перегукувалась з човнів, хтось затягнув «Слава на-*

шим козаченькам», гурт підхопив — і далеко по воді ринула широка, як сам Дніпро, українська пісня, за нею друга, далі «Ще не вмерла Україна»... З піснями проплили човни далеченько вгору проти води і пристали до берега на лузі, вкритому копицями свіжого сіна та обставленому стінами з непролазних гущавин лозняка. Поблукавши трохи по лузі, товариство зібралось в гущавині, поміж кущів, на затишненькій галявині, розсілося кружка і з середини почалося читання»³³.

Ще одна визначальна для молодого історика адреса — помешкання Василя Вовка-Карачевського на Мало-Володимирській вулиці. З родиною цього близького приятеля О. Кониського, одного з представників Старої громади, Михайло Сергійович здружився від початку 1890-х рр. Він не лише брав участь у численних зборах та урочистостях, які тут відбувалися, а й знаходив у цих стінах справжній сімейний затишок: вів задушевні розмови з дружиною Василя Никодимовича Марією Єрофіївною, товаришував з його сином Василем — на той час гімназистом, який згодом став відомим громадським діячем, членом Державної Думи. Романтичні стосунки пов'язували М. Грушевського з Марією Василівною Вовк-Карачевською, з якою він мав намір одружитися. Під час важкої хвороби господаря дому Михайло Сергійович проводив багато часу коло його ліжка, разом з В. Антоновичем та О. Кониським був присутній при його смерті 24 лютого 1893 р. і залишався на ніч читати псалтир над небіжчиком.

Слід зазначити, що у свої автобіографічних працях М. Грушевський ніколи не згадував ці майже вісім років свого навчання з якоюсь особливою теплотою, — навпаки, називав їх сумними часами³⁴. Великою мірою до такої оцінки спрочинилися, мабуть, властива студентським рокам невлаштованість та природне прагнення знайти домашній затишок. Однак саме тоді він сформувався як високопрофесійний вчений і талановитий дослідник. Перший київський період був позначений для молодого Грушевського складними внутрішніми супересностями: намаганням дотриматися даного батькові слова не брати участі у сту-

³³ Єфремов С. Про дні минулі//Молода нація.— 2003.— № 1.— С.140-141.

³⁴ Грушевський М. Автобіографія, 1906 р.//Великий Українець.— К., 1992.— С. 199.

дентському русі і глибоким душевним переконанням служити українській справі. Зрештою, дух революціонера переміг над законослухняним кар'єристом. Під впливом діячів київської Старої громади він остаточно обрав свій шлях громадського діяча, метою якого стало служіння українському народові. Проте дослідження адрес, пов'язаних з перебуванням молодого історика у Києві у 1886–1894 рр., допомагають глибше зрозуміти й відчути його не лише як видатного науковця і громадського діяча, а й як людину з властивими їй звичайними переживаннями.

ЗМІСТ

Тамара Хоменко. Музей історії міста Києва та його філії у 2006 році.....	3
--	---

МУЗЕЄЗНАВСТВО

Світлана Панькова. Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського відкрито.....	5
Лариса Федорова. Музей київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва.....	9
Анатолій Збанацький. Висвітлення чорнобильської трагедії в експозиції Музею історії міста Києва.....	20
Сергій Вакулишин. Становлення музею при закладі позашкільної освіти (музеєві історії Святошинського району — сім років).....	26
Анатолій Ізотов. Китаївський комплекс у Києві: збереження, відтворення та організація історичного середовища.....	35

З МУЗЕЙНИХ ЗІБРАНЬ

Наталія Будзинська. Давньоруські металеві персні в колекції Музею історії міста Києва.....	44
Тетяна Старостенко. Нові надходження до Музею з митниці. Казанська Пресвята Богородиця.....	52
Емма Корюковець. Матеріали М. Махлая у фондах Музею.....	56
Раїса Омельянчик. Колекція значків (дарунок киянина).....	59

З ІСТОРІЇ КИЄВА

Тимур Бобровський. Археологічні розвідки відділу «Київ-підземний» на Звірінці у 2006 р.....	62
Віталій Ковалинський. Загадки Кіндратія Лохвицького.....	64
Яніна Пучкова. Зелена Перлина Києва.....	74
Олена Мокроусова. Роль киян в озелененні міста у ХІХ- на початку ХХ століття.....	78
Людмила Успенська. Свято-Макаріївська церква на Татарці.....	92
Марія Кадомська. До історії будинку, з якого відкривається «єдина у Києві панорама».....	97

Сергій Білокінь. Садиба Грушевських — серце Латинського кварталу.....	104
Тетяна Євстаф'єва. Трагедія Баб'єго Яра (к 65-летию событий).....	135
Владислав Дятлов. Подземные памятники и возрожденные монастыри Украинской Православной Церкви.....	149
Євген Гороховський. Україна и украинцы в текстах Александра Пушкина.....	158
Галина Горбунова. Ді-Пі – Табори. (Розвідка за збіркою бібліотеки ім. О. Ольжича).....	164

ВИДАТНІ КИЯНИ

Тетяна Ананьєва. Из галереи киевских «антиков» начала XIX века: Несколько штрихов к портрету Анны Александровны Турчаниновой.....	179
Оксана Борисюк. Ісаакій Григорович Тарасевич — останній протоієрей Феодорівської церкви на Лук'янівці.....	193
Ольга Друг. Михайло Врубель і Київ.....	197
Ольга Мельник. Київські адреси Михайла Грушевського університетських років (1886–1894).....	213
Сергій Карамаш. Неточності та помилки в архівних документах часів радянщини під час спроб увічнити пам'ять льотчика П. М. Нестерова у Києві.....	228
Інна Старовойтенко. Леонід Жебуньов: громадська діяльність у Києві.....	238
Дмитро Малаков. Владислав Карпович — перший біограф В. Городецького.....	246
Анатолій Кончаковський. В гостях у дочки Листовничего.....	251
Кіра Питоева. «Дон Кихот» Михайла Булгакова. Тезиси виступлення на итоговой конференции Музея истории города Киева.....	264
Світлана Ноженко. «Скорбный лист Михаила Булгакова».....	265
Олександр Кучерук. Міський голова Володимир Багазій і міська управа Києва у 1941–1942 рр.....	282
Емма Корюковець. Київ... Антонов... АНИ (до 100-ліття генерального авіаконструктора О. К. Антонова).....	295
Тетяна Маєр. Киев, как прежде, рождает поэтов (памяти замечательной поэтессы Лады Билицы).....	302